

УДК 94-053.6 (477)«194/195»
DOI: 10.20535/2307-5244.54.2022.264593

В. К. Молоткіна

ORCID: 0000-0001-6092-5927

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

М. М. Ігнащенко

ORCID: 0000-0002-0788-9119

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

V. Molotkina

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

M. Ihnatenko

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

ЗАЛУЧЕННЯ МОЛОДІ УКРАЇНИ ДО ВІДБУДОВИ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ (1943–1955 РР.)

*Involvement of Youth of Ukraine in the Reconstruction of Donbas
Heavy Industry (1943–1955)*

В статті аналізуються основні методи залучення молоді з різних регіонів України до відновлення підприємств важкої промисловості на території Донецького вугільного басейну, протягом 1943–1955 рр. Встановлено, що молодь до масштабної відбудови на Донбасі залучали переважно військово-адміністративними методами: оргнаборами, мобілізаціями, комсомольсько-молодіжними призовами та ін. З'ясовано, що через зневажання елементарних прав людини, психологічний дискомфорт, відірваність від рідних місць, вкрай важкі умови праці, проживання і побутового обслуговування частина молодих людей покинула шахти, фабрики та повернулася до своїх домівок.

Ключові слова: Донбас, молодь, матеріально-побутові умови, міграція, мобілізація, повоєнна відбудова.

The goal of the research is to study the participation of youth from different regions of Ukraine in the revival of Donbas economic potential during 1940s–1950s, to describe the methods of youth engagement in the reconstruction of Donbas industrial complex and to determine the difficulties of this process. The research methodology is based on the principles of scientificity, historicism, objectivity, systematics, specific analysis and methodological pluralism. The authors also applied general scientific, interdisciplinary, general historical, and special methods of scientific research of historical sources. The novelty consists in the fact that the role of youth in the reconstruction of Donbas industrial complex is analyzed in the context of social, political and economic challenges of the post-war period, taking into account the ideological and political impact. It was established

that the elimination of the consequences of the Nazi occupation in Donbas was inseparably connected with major reconstruction works, which required a large number of workers, including young people from different regions of Ukraine. Youth engagement in the reconstruction of Donbas industrial complex was mainly carried out by applying military-administrative methods: organizational sets, factory training and craft schools mobilizations, Komsomol youth recruitment etc. However, basic human rights neglect, psychological discomfort, isolation, poor working and living conditions caused an extreme staff turnover. The authorities decided to apply command and administrative means to overcome this difficulty. Nevertheless, none of them turned out to be successful. Consequently, a number of young people left the mines, factories and returned to their homes.

Keywords: Donbas, youth, living conditions, migration, mobilization, post-war reconstruction.

З 2014 р. РФ веде гібридну війну проти України з метою не допустити виходу країни зі сфери свого впливу. Ця агресія має військову, економічну, дипломатичну та інформаційну складові. Протягом останніх років в інформаційному просторі РФ активно культивується міф про те, що Донбас, який окупувала Росія, є національною спадщиною Росії. Сумнівним виглядає твердження російської пропаганди про «виняткову і вирішальну» роль росіян у становленні та розвитку промислового потенціалу Донбасу. Документи свідчать про те, що визначальну роль у відбудові й розвитку промислово-економічної бази регіону відіграли трудові ресурси України — в першу чергу молодь, на яку робили ставку при формуванні виробничих кадрів регіону. Тож у реаліях ХХІ ст. та в умовах геополітичних прагнень Російської Федерації включити Україну в т. зв. «русский мир» неоімперського зразка, особливого значення набуває науковий історичний аналіз механізмів і каналів формування робітничого потенціалу промислового комплексу Донбасу.

Наукова новизна полягає в тому, що особливості залучення молоді з різних регіонів України до формування промислового комплексу Донбасу розглядаються на тлі соціальних та економічних викликів 1940–1950-х рр., на основі архівних документів проаналізовано основні заходи органів державної влади щодо кадрового забезпечення промислового комплексу Донецького регіону, причини їх низької результативності.

Джерельна база та методологія дослідження. Основний масив інформації, залученої до написання роботи, становили архівні документи радянських, партійних, громадських установ та організацій, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Це офіційні документи (довідки, листи тощо), які направляли до республіканських та союзних керівних орга-

нів місцеві органи влади і співробітники Бюро з обліку і розподілу робочої сили Ради міністрів УРСР, Міністерства трудових резервів. Було використано документи, що характеризують діяльність центральних керівних та партійних органів УРСР. Зокрема, звіти, доповідні записки, постанови й проекти постанов, протоколи засідань Секретаріату ЦК КП(б)У з формування робітничих кадрів, роботи ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН дають інформацію про відрядження комсомольців на роботу в Донбас, хід призову (мобілізації) молоді з різних регіонів України на навчання в закладах трудових резервів Донбасу та стан побутових умов перебування учнів у ремісничих училищах і школах ФЗН, неоднозначне ставлення мешканців до мобілізації, національної та соціальної політики партії, невдоволення адміністративно-командними методами управління.

Методологія дослідження ґрунтується на таких базових принципах, як: науковість, історизм, об'єктивність, системність, конкретність аналізу, з урахуванням наявного в історичній науці методологічного плюралізму та використанням загальнонаукових, міждисциплінарних, загальноісторичних і спеціальних джерелознавчих методів наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному історіографічному етапі є певна кількість досліджень, у яких розкривається вплив міграційно-демографічних процесів на економічний розвиток Донбасу. Серед них хочемо виокремити праці М. Алфьорова (Алфьоров, М. 2004а, с. 26–29; Алфьоров, М. 2004б, с. 12–16; Алфьоров, М. 2004с, с. 61–65; Алфьоров, М. 2008, 192 с.), в яких автор проаналізував міграційні й демографічні процеси у Донецькій та Луганській обл. у 1940–1950-ті рр., розглянув окремі аспекти державної демографічної та міграційної політики, їх вплив на зміну кількості населення зазначених областей у повоєнні роки. М. Алфьоров також досліджує примусове переселення на Донбас українського населення з етнічних українських земель, які відійшли до Польщі, його розселення і роль у формуванні структури населення регіону в післявоєнні роки. Т. Болбат (Болбат, Т. 2004, с. 35–38) розглянула участь жителів Західного та Центрального регіонів України у формуванні економічного потенціалу Донбасу та його вплив на національно-культурний розвиток регіону в 1939–1970-х рр. Результати комплексного дослідження історії та сучасної динаміки етнополітичних процесів на території українського Донбасу подано в книзі «Донбас в етнополітичному вимірі», яку підготував авторський колектив відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України 2014 р. (Котигоренко, В. та ін. 2014, 584 с.). Узагальненням результатів комплексного аналізу історії Донбасу є аналітична доповідь «Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи» (Смолій, В. та ін. 2016).

На сьогодні опубліковано багато праць українських учених, де з різною повнотою представлено окремі аспекти залучення молоді до відбудови промислового комплексу УРСР. Зокрема, практику залучення сільської молоді до відбудови промислових об'єктів Донбасу розглядали В. Гаврилов (Гаврилов, В. 2000, с. 198–210), Л. Хойнацька (Хойнацька, Л. 2004, с. 259–264). Однак досліджувана проблема залучення молоді з різних регіонів України до відбудови підприємств важкої промисловості Донбасу, методів, форм роботи з нею, ще не була ґрунтовно, об'єктивно й цілісно висвітлена в сучасних наукових публікаціях.

Мета статті — проаналізувати основні заходи органів державної влади з залучення молоді різних регіонів України до відбудови важкої промисловості Донбасу в 1943–1955 рр., виявити труднощі цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Радянська ідеологія представляла Донбас як індустріальний край, своєрідний центр концентрації економічної сили країни, ресурси якого мали стратегічне значення для піднесення промисловості СРСР і успішного продовження бойових дій під час Другої світової війни. Тому відновлення Донбасу символізувало реанімацію цієї світової потужності (Даниленко, В. та ін. 2010, с. 99). Місцеві мешканці не могли задовольнити потреби регіону в робочій силі, тому радянський уряд змушений був залучати працівників з інших регіонів України (Котигоренко, В. та ін. 2014, с. 76–77), незважаючи на їх демографічний і трудовий потенціал. Так, попри те, що західні області України, порівняно зі східним регіоном, в економічному й демографічному плані постраждали в роки війни набагато більше, органи влади розпочали масову мобілізацію працездатного населення для роботи на промислових об'єктах у східні області республіки вже в перші місяці після завершення німецької окупації (Попп, Р. 2016, с. 72). Також на Донбас були відряджені сотні кваліфікованих інженерів, техніків, робітників (Малахова, Т. 1975, с. 101–105). Ставка робилася, в першу чергу, на молодь.

Кадрову проблему при відбудові важкої промисловості Донбасу післявоєнного періоду влада намагалася розв'язати через заходи трудової мобілізації молоді, підготовку кадрів через заклади системи трудових ресурсів, які комплектували через призови, комсомольсько-молодіжні призови, оргнабори.

Вагому роль у мобілізації людських ресурсів на виконання господарських завдань відігравав комсомол. Зокрема, 21 листопада 1943 р. ЦК ЛКСМУ ухвалив рішення мобілізувати для роботи на шахтах Донбасу 20 тис. юнаків і дівчат, зокрема 10 тис. комсомольців. Мобілізація проводилась у Полтавській, Сумській, Чернігівській, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Сталінській (нині Донецька) та Ворошиловградській (нині Луганська) обл. Лише за три місяці Сумська обл. направила близько 4,5 тис., Дніпропетровська — близько 3 тис. осіб (Алфьоров, М. 2008, с. 51). У результаті масо-

во-політичних заходів, на 1 травня 1944 р. було мобілізовано 43 582 особи, з них 11 503 комсомольці¹. На 12 листопада 1944 р. до підприємств вугільної промисловості Донбасу на відбудовчі роботи було мобілізовано 44 тис., на підприємства чорної металургії — 30 тис. молодих людей (Алфьоров, М. 2008, с. 59). Всього для відновлення промислових підприємств України 1944 р. було мобілізовано 78 тис. молоді, з них 14 500 комсомольців². Лише з Поділля протягом 1944–1947 рр. у Донбас прибули близько 20 тис. юнаків та дівчат (Малахова, Т. 1975, с. 101–105).

Численні об'єкти енергетики, вугільної, хімічної, металургійної, гірничо-рудної промисловості оголошувались ударними комсомольськими будовами (Курас, І. 2003, с. 125–126). Створювалися комсомольсько-молодіжні бригади. За даними Сталінського обкому ЛКСМУ 1944 р. у Сталінській обл. було створено 1274 бригади, де трудилося 14 347 осіб, з них 3154 комсомольців (Алфьоров, М. 2008, с. 60). Також було організовано комсомольсько-молодіжні відновлювальні бригади, які очищували й упорядковували садиби, колгоспні двори, ремонтували приміщення, збирали з полів і доріг трактори та інший сільськогосподарський інвентар тощо. Лише у Ворошиловградській обл. працювало 124 таких бригади³.

Оскільки післявоєнне відновлення Донбасу, зростання й удосконалення виробництва потребували підготовки нового покоління спеціалістів, влада зробила ставку на залучення молоді до шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) та ремісничих училищ (РУ) системи трудових резервів, широко розгалуженої й зорієнтованої на забезпечення робочою силою підприємств Донбасу (Котигоренко, В. та ін. 2014, с. 132).

Зауважимо, що ремісничі училища та школи ФЗН Донбасу, через їх віддаленість, незадовільні матеріально-побутові й соціальні умови, були непопулярні. Тому їх часто комплектували через призови, від яких молодь усіляко ухилялася⁴. Наприклад, здійснити призов і доставку молоді до закладів системи трудових резервів Ворошиловградської та Сталінської обл. було досить складно. Призовна комісія мала відбирати здорових, фізично розвинених осіб чоловічої статі 17–19 років, котрі, після кількомісячного навчання, були зобов'язані чотири роки відбудовувати та працювати на шахтах і підприємствах важкої промисловості⁵. Вирішення кадрової проблеми у важкій промисловості Донбасу часом зумовлювало порушення даного вікового цензу. Так, за архівними даними, при мобілізації в гірничопромислові школи Ворошиловградської обл. окремі виконкоми райрад Чернігівської й Станіслав-

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 875. Арк. 10.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 875. Арк. 10.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 875. Арк. 6.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4153. Арк. 30.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 9856 а. Арк. 133–134.

ської (нині Івано-Франківська) обл. 1951 р. видавали паспорти й 13–15-річним юнакам. Так, у школу ФЗН № 32 зі Станіславської обл. направили підлітків, вік яких був завищений на 2–3 роки¹. Враховуючи вік мобілізованих, можна передбачити значну кількість людських трагедій, коли підлітків відривали від батьків, звичного способу життя й везли в невідомий край, який вони, не розуміючи навіть географічної назви Донецького басейну, у листах називали «Домбас» (Докашенко, Г. 2013, с. 17). Багато юнаків, які вже були військовозобов'язаними, призивалися до трудових резервів за сприяння військкоматів (Король, В. 2011, с. 215).

Молодь, яка підлягала мобілізації до шкіл ФЗН 1949 р., брали на облік по районах у розрізі кожної сільради². Під час мобілізаційних кампаній для кожного району встановлювався план призову від 200 до 600 осіб. Щоб виконати план призову в 1948–1949 рр. місцеві органи вдавалися до облав, примусових приводів на збірні пункти молоді з міліцією, залякування батьків виключенням із колгоспу, прямого ошукування, коли під виглядом зборів на косовицю молодь саджали на машини й вивозили на збірні пункти³. За ухилення від трудової мобілізації органи радянської влади притягали до кримінальної відповідальності або накладали штрафи (Попп, Р. 2016, с. 72).

Молодим людям, які приходили до призовних комісій по повістки, видавали путівки до відповідних закладів системи трудових резервів, квиток на безкоштовний проїзд залізницею до місця призначення й забезпечували відповідними документами (метричними свідоцтвами, паспортами, тимчасовими посвідченнями, приписними свідоцтвами). З пунктів збору мобілізованих, які створювалися на залізничних станціях, їх організовано, у спеціальних пасажирських потягах, везли на Донбас. У потягах могли їхати кілька сотень юнаків, яких до місця призначення супроводжували уповноважені. Слід зазначити, що відправці до Донбасу переважно підлягали сільські хлопці. Це було пов'язано з державною політикою щодо трудових ресурсів, яка передбачала не лише їх перерозподіл між регіонами, а й переміщення з села до міста. Відправляти ж міську молодь до індустріального Донбасу влада вважала за недоцільне (Король, В. 2011, с. 216).

Учні системи трудових резервів масово направляли на відбудову. Їм навіть встановлювали планові завдання щодо відновлення роботи об'єктів важкої промисловості. Наприклад, в одному з наказів начальника Головного управління трудових резервів при РНК СРСР ішлося про роботу загону учнів, залучених до відбудови Єнакієвського металургійного заводу. Вказувалося, що загін відновив прокатний стан № 550 на 15 днів раніше від установленого терміну, виконавши виробниче завдання за листо-

¹ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 8. Спр. 4702. Арк. 7.

² ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 9856 а. Арк. 28.

³ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 7464. Арк. 16–17; ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 7487. Арк. 138.

пад на 131,2%. Робився наголос на високій продуктивності праці окремих учнів при виконанні змінних завдань (учень-столяр Федоров — на 1100%, учень-токарь Соколов — на 735%, учень-коваль Чернівський — на 750%)¹. Ці дані (якщо вони не завищені у звітах) мали підтвердити ефективність роботи системи трудових резервів з використання учнівської молоді у відбудові на Донбасі в післявоєнний період. У звіті Головного управління трудових резервів за 1947 р. підсумовувалася така робота: «У процесі виробничого навчання учнями ремісничих, залізничних училищ і шкіл ФЗН добуто 889688 тон вугілля, поставлено 126141 пар кріплень, пройдено 17709 погонних метрів гірничих виробок, виплавлено 4127,8 тон чавуну, відремонтовано 396 паровозів, 2334 вагони... Прибутки (нарахування) за роботу учнів у цехах базових підприємств і на будовах в 1947 р. складають 85310,7 тис. крб., в тому числі 42105,6 тис. крб. складає заробіток учнів шкіл ФЗН за видобування вугілля»².

3 травня 1947 р., згідно з постановою Ради Міністрів СРСР, в Україні почала діяти система організованого набору робочої сили. Так, з 1946 до 1949 рр. через систему оргнабору щорічно на шахти Донбасу прибувало від 20 до 50 тис. працівників, переважно з Київської, Вінницької та Полтавської обл. (Болбат, Т. 2004, с. 37). Зокрема, з Дрогобицької обл. методом організаційного набору в промисловість східних областей України направили 2 026 осіб (Сорока, Ю. 2003, с. 60).

Певна частина молоді прибула в Сталінську обл. й за так званими громадськими призовами та комсомольськими путівками (Болбат, Т. 2004, с. 37). Комсомольські організації постійно зверталися до молоді з закликами взяти участь у відбудові та спорудженні промислових об'єктів (Смолій, В. 2016, с. 168). Молодіжні призови здійснювалися через обкоми та райкоми обл. за рознарядками ЦК ЛКСМУ (Алфьоров, М. 2008, с. 55). Лише з жовтня 1947 по травень 1948 р. з Львівської, Житомирської, Київської, Запорізької та інших обл. України за комсомольськими путівками на Донбас прибуло 12 тис. осіб (Болбат, Т. 2004, с. 37).

1949 р. до Ворошиловградської обл. прибуло 181 067 осіб, до Сталінської — 306 701 особа. При цьому, 58,3% прибули до Ворошиловградської обл. з різних областей УРСР, 32% — з РРФСР, 2,9% — з МРСР, 2,6% — з БРСР, а до Сталінської — 65,7% з інших областей УРСР, 32% — з РРФСР, 1,1% — з БРСР. Більшість новоприбулих становили юнаки та дівчата, мобілізовані до навчальних закладів системи трудових резервів і за оргнаборами (Котигоренко, В. та ін. 2014, с. 80).

Загалом державний примус та масштабні агітаційні кампанії не могли забезпечити успіху в боротьбі з високим рівнем плинності кадрів. Закрі-

¹ ЦДАВО України. Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 19.

² ЦДАВО України. Ф. 4609. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 43.

плення працівників на Донбасі потребувало комплексних заходів. Завершення основних робіт з відбудови промисловості та наростання критичних настроїв у суспільстві на межі 1950-х рр. змусили керівництво країни переглянути міграційну політику. 21 листопада 1951 р. прийняли постанову Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування проведення організованого набору робітників», яка остаточно закріпила принцип їх добровільності, пільги та відмову від військово-адміністративних методів управління міграційними процесами (Котигоренко, В. 2014, с. 83).

Досягнута на початку 1950-х рр. чисельність населення Донбасу мала б задовольнити потреби виробництва в робочій силі, а післявоєнна відбудова промисловості допомогла регіону зайняти загальновизнане місце паливно-енергетичної бази СРСР. Але відбудовували індустрію на старій технічній основі й, перш за все, підприємства важкої промисловості. Розвитку сільського господарства, легкої та харчової промисловості, соціально-побутової сфери не приділялося належної уваги. Відсутність належних умов проживання й тяжкі умови праці спричиняли відплив молодих працівників з Донбасу (Алфьоров, М. 2008, с. 111). Тому система оргнабору та громадських закликів діяла й у 1950-і рр. Загалом у межах оргнаборів у 1950–1951 рр. до Ворошиловградської обл. прибуло 306 592 особи, а до Сталінської — 616 619 осіб (Котигоренко, В. 2014, с. 81).

У січні 1955 р. за наказом начальника Головного управління оргнабору робітників при Раді Міністрів УРСР від 2 лютого 1955 р. у вугільну промисловість УРСР з Дрогобицької, Тернопільської, Чернівецької, Львівської, Волинської, Полтавської обл. планували направити 8690 осіб. За наказом від 19 травня 1955 р. у червні 1955 р. на будови металургійної та хімічної промисловості з Дрогобицької, Закарпатської, Львівської, Волинської, Рівненської, Хмельницької, Вінницької, Київської, Кіровоградської, Одеської й Харківської обл. було направлено 2100 робітників (Болбат, Т. 2004, с. 37).

На підприємства трестів комбінатів «Сталінвугілля» і «Ворошиловградвугілля» за комсомольськими путівками в травні — червні 1955 р. планували відправити 15 тис. комсомольців і молоді — «виключно чоловіків, здорових, здатних на підземні роботи терміном до двох років». На будівництві каналу «Сіверський Донець — Донбас» із 20 тис. загальної кількості працівників 16 тис. становила молодь, що прибула за комсомольськими путівками з різних областей України. У другому кварталі 1957 р. на будівництво каналу з Закарпатської, Хмельницької, Вінницької, Житомирської, Київської, Черкаської, Чернігівської та Харківської обл. направлялося 2 тис. некваліфікованих та 500 кваліфікованих працівників (Болбат, Т. 2004, с. 37).

Комплекс заходів із трудової мобілізації молодих кадрів на відбудову промислових об'єктів Донбасу нівелювався тяжкими соціально-економічними умовами робітників важкої промисловості.

Мобілізована робітнича молодь, виключно сільські мешканці, вперше зустрівшись із виробничою обстановкою шахт, часто психологічно була не готова до невласивої для неї роботи. Крім того, багато керівників підприємств не змогли належно прийняти, розселити й, через відсутність елементарних знарядь праці, організувати роботу значної кількості новоприбулих робітників. Часто їх залишали напризволяще й вони по декілька днів перебували просто неба. Таке байдуже ставлення місцевого керівництва до новоприбулих не могло не викликати в останніх прагнення повернутися додому (Алфьоров, М. 2008, с. 67).

Вкрай незадовільними були й житлово-побутові умови: мала зарплата через низьку кваліфікацію, недостатнє забезпечення спецодягом, білизною тощо (Алфьоров, М. 2008, с. 67–68), відсутність світла, води, меблів у гуртожитках¹. До прикладу, 1945 р. на шахті № 12/2–біс тресту «Краснолучвугілля» в гуртожитку на одну особу припадало 1,25 кв. м, не було ліжок, тумбочок, стільців, шаф, на 200 осіб у їдальні припадало 40 тарілок і зовсім не було чашок. Заробітну плату видавали нерегулярно, хліб — з перебоями. По комбінату «Ворошиловградвугілля» внаслідок відсутності спецодягу та взуття на роботу не виходило до 480 осіб². В особливо незадовільному стані були гуртожитки Донбасу, де мешкали випускники шкіл ФЗН і ремісничих училищ, які часто взагалі не були пристосовані для проживання³. Так, 1944 р. у гуртожитку № 2 заводу ім. Сталіна в селищі Червоногірське, де проживало до 400 молодих робітників, переважно колишніх учнів ремісничих училищ і шкіл ФЗН, не було світла, 37 осіб мешкали в зовсім порожніх кімнатах, спали на підлозі на своїх спецівках. У гуртожитку були поширені крадіжки білизни, особистих речей тощо⁴.

Працювати також доводилось у складних умовах. Наприклад, можна назвати факти по Сталінській обл. Так, на будівельні роботи, які виконувала Артемівська дільниця Костянтинівського відділу ОБМУ-6, направили 30 юнаків. Їм три місяці не платили зарплату, не забезпечували харчуванням, не видавали спецодяг, через відсутність взуття вони ходили босі (Алфьоров, М. 2008, с. 80). В гуртожитку Ворошиловградського заводу важкого машинобудування ім. Жовтневої Революції, де мешкало 200 комсомольців, не було електричного світла, хоча були всі можливості його провести. Перевірка роботи комсомольської організації цього заводу показала низький рівень дозвілля робітничої молоді, відсутність культурно-масової роботи. Проблемою залишалось оволодіння фахом прибулих юнаків, відсутність системної роботи з відкриття школи ФЗН. На коксохімічному заводі у м. Ворошилівську відзначили незадовільну роботу комсомольської орга-

¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 3. Спр. 1381. Арк. 11, 17, 40.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1657. Арк. 9 зв.

³ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 3. Спр. 1392. Арк. 15

⁴ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 3. Спр. 1381. Арк. 11, 17, 40.

нізації. Тут комсорг заявив, що через сімейні обставини він не може працювати. За три місяці його роботи не провели ніяких заходів, а тим часом з виробництва дезертирувало 850 молодих людей¹.

Багато промислових підприємств систематично порушували законодавство про працю підлітків. За архівними даними, 1944 р. траплялися випадки значного збільшення шестигодинного робочого дня, встановленого для підлітків до 16 років, часом вони працювали в шкідливих цехах, або на шкідливих ділянках виробництва. На багатьох підприємствах підлітки працювали без вихідних і майже повсюдно їх не забезпечували спецодягом, білизною та взуттям, засобами гігієни. Незадовільним було й медично-санітарне обслуговування підлітків на виробництві. В більшості випадків не проводилися медичні огляди, систематичний нагляд за їх фізичним розвитком².

Складні умови праці, відсутність елементарних соціально-побутових умов на Донбасі спричиняли досить велику плинність працівників (Котигоренко, В. та ін. 2014, с. 76). Лише з комбінатів «Артемвугілля» й «Сталінвугілля» 1947 р. вибуло понад 117 тис. робітників, з яких понад 12 тис. молодих працівників, котрі закінчили навчання у школах ФЗН (Алфьоров, М. 2008, с. 97). Протягом 1949–1951 рр., через погане господарське облаштування переселенців з Ворошиловградської обл., вибуло 4% від загальної кількості прибулих в область, зі Сталінської — 10,3%³.

Значний відсів молоді зі шкіл та училищ системи трудових резервів зумовлювали не лише незадовільні побутові умови⁴, а й низький рівень фахової підготовки майстрів виробничого навчання та викладачів, антипедагогічні методи виховання учнів, неорганізований навчальний процес⁵ (учні фактично лише працювали, а не навчалися відповідно до затверджених програм) (Ничкало, Н. та ін. 2004, с. 66), затримки учнів на понаднормових роботах, переведення на роботу в інші зміни, на інші види робіт⁶. Так, з листопада по березень 1946 р. зі шкіл ФЗН Донбасу самовільно пішли 5642 чол., призваних з різних областей України, з них було повернуто 1176 чол. Зокрема, зі шкіл Наркомвугілля самовільно пішло 2668 чол. (47,5%), Наркомчермета — 1840 чол. (32%), Наркомбуду — 945 (16,7%)⁷. Загалом, плинність учнів зі шкіл ФЗН і ремісничих училищ 1945 р. становила 31 383 чол. або 12,9%, за 1946 р. — 22 356 чол. або 8,2%, за 1947 р. — 44 572 чол. або 10%, за 10 місяців 1948 р. 27 151 чол. або 6,2%⁸.

¹ ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 9. Спр. 140. Арк. 51.

² ЦДАГО України. Ф. 7. Оп. 3. Спр. 1381. Арк. 1.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1711. Арк. 34.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4153. Арк. 30.

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2866. Арк. 21.

⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2866. Арк. 21.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 4153. Арк. 30.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 8. Спр. 2239. Арк. 34.

Саме ці втікачі, описуючи односельцям реальне становище відправлених туди юнаків, створювали негативну репутацію професійно-технічним навчальним закладам Донбасу, яку не вдавалося змінити ні масштабними агітаційними кампаніями на шпальтах газет і на радіо, ні лекціями, ні комсомольськими зібраннями, ані зустрічами з призовниками та їхніми батьками (Король, В. 2011, с. 216).

Також украй негативний вплив на закріплення працівників на Донбасі мала криміногенна обстановка в регіоні. Значну кількість правопорушень, зокрема тяжких злочинів, скоювали молоді люди, які прибували працювати на шахти Донбасу. Досить поширені були й масові бійки за участі молоді. Також слід зазначити, що занепокоєння громадян викликало зосередження на території Донбасу виправних закладів і численні факти повернення до регіону після відбуття покарання на території інших регіонів СРСР рецидивістів, які втягували в злочинну діяльність молодь (Котигоренко, В. та ін. 2014, с. 82–83).

Перелічені фактори загалом погіршували вирішення проблеми кадрового забезпечення промислового комплексу Донбасу, за яким закріплювалася репутація регіону з важкими умовами праці та побуту.

Висновки. Таким чином, до масштабних відбудовчих робіт важкої промисловості Донбасу залучалася величезна кількість молоді з різних регіонів України. Молодь до відбудови промислового комплексу Донбасу залучали переважно військово-адміністративними методами: оргнаборами, мобілізаціями до шкіл ФЗН та ремісничих училищ, комсомольсько-молодіжними призовами та ін. Численні промислові об'єкти оголошувались ударними комсомольськими будовами. Але зневажання елементарних прав людини, психологічний дискомфорт, відірваність від рідних місць, украй важкі умови праці, проживання й побутового обслуговування спричиняли велику плінність кадрів. Причому командно-адміністративні засоби боротьби з цим явищем не давали позитивних результатів, зумовлювали відтік молоді з промислових об'єктів.

Алфьоров, М. 2004а. Міграційні та демографічні процеси у Донецькій області 1943–1951 рр. *Схід*. № 1 (59). С. 26–29.

Алфьоров, М. 2004б. Міграційні та демографічні процеси у Луганській області 1943–1951 рр. *Схід*. № 2 (60). С. 12–16.

Алфьоров, М. 2004с. Депортації українського населення у Донбас 1944–1949 рр. *Схід*. № 3 (61). С. 61–65.

Алфьоров, М. 2008. *Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.)*. Монографія. Донецьк.

Болбат, Т. 2004. Участь населення Західної та Центральної України в економічному і національно-культурному розвитку Донбасу (1939–1970-ті рр.). *Схід*. № 1. С. 35–38.

Гаврилов, В. 2000. Сільська молодь Північного Лівобережжя у відновленні промисловості Донбасу в перші повоєнні роки. *Нові сторінки історії Донбасу*. Донецьк, Вип. 8. С. 198–210.

Даниленко, В. та ін. 2010. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х — середина 1950-х рр.)*. У 2 кн. 3 ч. Кн. 1. Ч. 1–2. Київ: Інститут історії України НАН України.

Докашенко, Г. 2013. Професійно-технічна освіта в системі міграційних процесів повоєнної Радянської держави (історико-політологічний аспект). *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*: Історичні науки. Педагогічні науки. Філологічні науки. Вип. 32. С. 15–21.

Котигоренко, В. та ін. 2014. *Донбас в етнополітичному вимірі*. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України.

Король, В. 2011. Мобілізація молоді Сумщини до навчальних закладів системи трудових резервів у відбудовчий період (1943–1950 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. № XIV–XV. С. 213–219.

Курас, І. та ін. 2003. *Політична історія України. ХХ століття*. У 6 т. Т. 6. Київ: Генеза. Малахова, Т. 1978. Участь трудящих Поділля у відбудові і розвитку Донбасу (1944–1950 рр.). *Український історичний журнал*. № 4. С. 101–105.

Ничкало, Н. 2004. *Профтехосвіта України ХХ століття*: Енциклопедичне видання. Київ: АртЕк.

Попп, Р. 2016. Переміщення населення Дрогобицької області (1944–1953). *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. 1. С. 69–74.

Смолій, В. & Кульницький, С. & Якубова, Л. 2016. *Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь)*. Київ: Інститут історії України НАН України.

Сорока, Ю. 2013. Політичні та економічні чинники міграційних процесів в західних областях УРСР в 1944–1950-х роках. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. Вип. 91–93. С. 60–63.

Хойнацька, Л. 2004. Мобілізація сільського населення на відбудову важкої промисловості України (1943–1950 рр.). *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 8. Ч. 2. С. 259–264.

Alf'orov, M. A. 2004a. Mıhratsijni ta demografichni protsesy u Donets'kij oblasti 1943–1951 rr. [Migration and Demographic Processes in the Donetsk Region in 1943–1951]. *Skhid*. № 1 (59). S. 26–29. [in Ukrainian].

Alf'orov, M. A. 2004b. Mıhratsijni ta demografichni protsesy u Luhans'kij oblasti 1943–1951 rr. [Migration and Demographic Processes in the Luhansk Region 1943–1951]. *Skhid*. № 2 (60). S. 12–16. [in Ukrainian].

Alf'orov, M. A. 2004c. Deportatsii ukrains'koho naseleння u Donbas 1944–1949 rr. [Deportations of the Ukrainian Population to Donbas in 1944–1949]. *Skhid*. № 3 (61). S. 61–65. [in Ukrainian].

Alf'orov, M. A. 2008. *Mıhratsijni protsesy ta ikh vplyv na sotsial'no-ekonomichnyj rozvytok Donbasu (1939–1959 rr.)* [Migration Processes and Their Impact on the Socio-Economic Development of Donbass (1939–1959)]. Donetsk: Ukrains'kyj kul'turolohichnyj tsentr, Donets'ke viddilennia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka. [in Ukrainian].

Bolbat, T. 2004. Uchast' naseleння Zakhidnoi ta Tsentral'noi Ukrainy v ekonomichnomu i natsional'no-kul'turnomu rozvytku Donbasu (1939–1970-ti rr.) [Participation of the Population of Western and Central Ukraine in the Economic and National-Cultural Development of Donbass (1939–1970's)]. *Skhid*. № 1. S. 35–38. [in Ukrainian].

Havrylov, V. 2000. Sil's'ka molod' Pivnichnoho Livoberezhzhia u vidnovlenni promyslovosti Donbasu v pershi povoienni roky [Rural Youth of the Northern Left Bank Ukraine and its Role in the Recovery of Donbass Industry in the First Postwar Years]. *Novi storinky istorii Donbasu*. Т. 8. S. 198–210. Donetsk, DNU. [in Ukrainian].

Danylenko, V. M. (Ed.). 2010. *Povoienna Ukraina: narysy sotsial'noi istorii (druha polovyna 1940-kh — seredyna 1950-kh rr.) [Postwar Ukraine: Essays on Social History (Late 1940's — mid1950's)]*. T. 1. S. 1–2. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Dokashenko, H. P. 2013. Profesijno-tehnicna osvita v systemi mihratsijnykh protsesiv povoiennoi Radians'koi derzhavy (istoryko-politohichnyj aspekt) [Vocational and Technical Education in the System of Migration Processes of the Post-War Soviet State (Historical and Political Aspect)]. *Naukovyj visnyk Izmail's'koho derzhavnoho humanitarnoho universytetu: Istorychni nauky. Pedahohichni nauky. Filohichni nauky*. № (32). S. 15–21. [in Ukrainian].

Kotyhorenko, V. (Ed.). 2014. *Donbas v etnopolitychnomu vymiri [Donbas in the Ethno-Political Dimension]*. Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Korol', V. M. 2011. Mobilizatsiia molodi Sumschyny do navchal'nykh zakladiv systemy trudovykh rezerviv u vidbudovchij period (1943–1950 rr.) [Mobilization of the Youth of Sumy Region to Educational Institutions of the Labor Reserve System in the Reconstruction Period (1943–1950)]. *Sums'kyj istoryko-arkhivnyj zhurnal*. № XIV–XV. S. 213–219. [in Ukrainian].

Kuras I. F. (Ed.). 2003. *Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia [Political History of Ukraine. 20th Century]*. T. 6. Kyiv: Henezza. [in Ukrainian].

Malakhova, T. V. 1978. Uchast' trudiaschykh Podillia u vidbudovi i rozvytku Donbasu (1944–1950 pp.) [Participation of Podillya Workers in the Reconstruction and Development of Donbass (1944–1950)]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal — Ukrainian Historical Journal*. № 4. S. 101–105.

Nychkalo, N. H. (Ed.). 2004. *Proftekhosvita Ukrainy KhKh stolittia: Entsyklopedyчне vydannia [Vocational Education of Ukraine of the 20th Century: Encyclopedic Edition]*. Kyiv: ArtEk. [in Ukrainian].

Popp, R. 2016. Peremishchennia naselennia Drohobyskoi oblasti (1944–1953) [Displacement of the Population of Drohobych Region (1944–1953)]. *Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk — East European Historical Bulletin*, 1, 69–74. [in Ukrainian].

Smolii, V. & Kulchytskyi, S. & Yakubova, L. 2016. *Donbas i Krym v ekonomichnomu, suspilno-politychnomu ta etnokulturnomu prostori Ukrainy: istorychnyi dosvid, moderni vyklyky, perspektyvy (Analitychna dopovid) [Donbas and Crimea in the Economic, Socio-Political and Ethnocultural Space of Ukraine: Historical Experience, Modern Challenges, Prospects (Analytical Report)]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Soroka, Yu. 2003. Politychni ta ekonomichni chynnyky mihratsijnykh protsesiv v zachidnykh oblastiakh URSS v 1944–1950-kh rokakh [Political and Economic Factors of Migration Processes in the Western Regions of the USSR in 1944–1950's]. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii*. № 91–93. S. 60–63. [in Ukrainian].

Khojnats'ka, L. 2004. Mobilizatsiia sil's'koho naselennia na vidbudovu vazhkoj promyslovosti Ukrainy (1943–1950 rr.) [Mobilization of the Rural Population for the Reconstruction of Heavy Industry of Ukraine (1943–1950)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats'*, (8 (2)), 259–264. [in Ukrainian].